

4 Základní přístupy kvalitativního výzkumu

S kvalitativním výzkumem spojujeme několik přístupů, které mají v této oblasti pevné místo a považují se za základní. V této kapitole objasníme hlavní z nich. Budeme se věnovat výzkumu pomocí případové studie, etnografickému výzkumu, zakotvené teorii a fenomenologickému výzkumu. Uvedme si nejdříve stručné charakteristiky těchto přístupů.

Výzkum pomocí **případové studie** se zaměřuje na podrobný popis a rozbor jednoho nebo několika málo případů. Základní výzkumnou otázkou je, jaké jsou charakteristiky daného případu nebo skupiny porovnávaných případů. Například nás zajímá třída, která používá novou metodu výuky určitého předmětu.

Při výzkumu pomocí **etnografického přístupu** jde o popis kultury nějaké skupiny lidí. Kultura zde znamená společně sdílené postoje, hodnoty, normy a jazyk. Základní výzkumná otázka: Jaké jsou kulturní charakteristiky dané skupiny lidí nebo dané kulturní scény?

Zakotvená teorie – výzkum směřuje k návrhu teorie pomocí dat, jež výzkumník shromáždí pomocí různých metod. Základní výzkumná otázka: Jakou teorii nebo vysvětlení lze odvodit analýzou nashromážděných dat o daném fenoménu? **Fenomenologický výzkum** klade důraz na porozumění, jak jedinci vnímají určitou zkušenost. Například můžeme organizovat rozhovory s dvanácti vědci a zkoumat jejich prožívání tohoto stavu. Základní výzkumná otázka: Jaké jsou významy, struktury a esence prožívané zkušenosti jedince nebo skupiny s daným fenoménem?

V další části kapitoly pojednáme zvlášť také biografický výzkum, přestože ho lze považovat za typ případové studie. Zmíníme dále stručně kritický a akční výzkum, analýzu dokumentů a historický výzkum, protože všechny tyto výzkumné postupy se mohou v kvalitativním výzkumu uplatnit jako jediný přístup nebo simultánně s ostatními postupy v rámci jedné výzkumné akce. Stále většího významu v kvalitativním výzkumu nabývá **narativní výzkum**. S jedním pří-
stupem narativního výzkumu se seznámíme při analýze narativního interview (kap. 8.4.2). V plné šíři se tímto typem kvalitativního výzkumu ale nebudeme zabývat.

V odborné literatuře se jednotlivé přístupy někdy vyskytují pod odlišnými názvy nebo se jejich obsah překrývá. Nejobecnější charakter má z tohoto hlediska případová studie. Můžeme v ní uplatnit různým způsobem prvky etnografického nebo biografického výzkumu, případně smés nejnúznějších metod kvantitativního a kvalitativního charakteru.

4.1 Případová studie

V případové studii jde o detailní studium jednoho případu nebo několika málo případů. Zatímco ve statistickém šetření shrmažďujeme relativně omezené množství dat od mnoha jedinců (nebo případů), v případové studii sbíráme velké množství dat od jednoho nebo několika málo jedinců. V případové studii jde o zachycení složitosti případu, o popis vztahů v jejích celistvosti. Případová studie v sociálněvědním výzkumu je podobná mikroskopu: její hodnota závisí na tom, jak dobře je zaostrěná. Předpokládá se, že důkladným prozkoumáním jednoho případu lépe porozumíme jiným podobným případům. Na konci studie se zkoumaný případ vřazuje do širších souvislostí. Můžeme se srovnat s jinými případy, provádět se také posouzení validity výsledků.

PŘÍKLAD 4.1

Pozorovaní čtyř učitelů

Příkladem případové studie je výzkum, který prováděl Placek (1984). Jeho mnohonásobná případová studie se zabývala dvěma otázkami:

- Jak učitel tělocviku plánuje výuku?
- Které faktory ovlivňují způsob plánování?

V rámci studie Placek postupně pozoroval čtyři učitele vždy po 14 dnech. Jeho data sestávala z poznámek o pozorování, z rozhovorů a z výňatků písemné přípravy učitelů. Výzkumník sledoval zvoleného učitele po celý den. Každý učitel působil na škole jiného typu. Výzkumník zaznamenával z toho pramenící rozdíly v práci učitelů.

Studii autor zdůvodnil nedostatkem znalostí o způsobech plánování výuky učitelům. V dostupné literatuře nenašel žádný pramen, který by uváděl informace o podobném výzkumu s učiteli tělocviku. V závěru své práce Placek porovnává své výsledky s několika podobnými studii, které se zabývaly učitelii jiného zaměření.

Uvedme typy případových studií rozlišené podle sledovaného případu:

- Osobní případová studie.** Jde o podrobný výzkum určitého aspektu u jedné osoby. Pozornost se věnuje např. minulosti, kontextovým faktorům a posto-

- žím, které předcházely určité události (užívání drog, rozvod). Zkoumají se možné příčiny, determinanty, faktory, procesy a zkušenosti, jež k ní měly vztah. Může jít také o zachycení celého života. Pak mluvíme o historické životě. Avšak i takové historie kladou důraz na určitý aspekt života jedince.
- Studie komunit.** Zkoumá se jedna nebo více komunit ve městě nebo celé město. Pro takové studie se někdy používá označení sociografie. Popisují se a analyzují vzorce hlavních aspektů života komunity (politické aspekty, práce, volný čas, rodinný život atd.) a provádět se jejich komparace.
- Studium sociálních skupin.** Jde o zkoumání jak malých přímo komunikujících skupin (rodina), tak větších difuzních skupin (zaměstnanecká skupina). Tyto studie popisují a analyzují vztahy a aktivity ve skupině.
- Studium organizací a institucí.** Zkoumají se firmy, školy, odborové organizace, implementace programů a intervencí, kultura organizací, procesy změn a adaptací. Čte jsou různorodé – hledání nejlepšího vzorce chování, zavedení určitého typu řízení, evaluace, zkoumání procesů změn a adaptace.
- Zkoumání událostí, rolí a vztahů.** Studie se zaměřují na určitou událost (překrývání s 3 a 4). Zahnují např. analýzu interakce učitele a žáka, konfliktu rolí, stereotypů, adaptace.

U jednotlivých autorů existují odchylky v pojímání případové studie. Podrobněji si všimneme dvou pojetí, jež se od sebe v některých aspektech liší. Obě však jsou citována jako vzory pro kvalitativní výzkum. Bude se jednat o přístupy k případové studii, které navrhl Stake (1995, začínal jako psycholog a Yin (1994, studoval historii, jistý čas se zabýval experimentální psychologií z oblasti výzkumu mozku).

Stake (1995) definuje případovou studii jako úsilí o porozumění určitému sociálnímu objektu Θ v jeho jedinečnosti a komplexitě. Sociální objekt je pro něho ohraničeným systémem, tzn. že představuje systém s určitými sociálními hranicemi.

„Případ je integrovaný systém. Jeho částí nemusí dobře pracovat, jeho účel může být iracionální, ale jedná se o systém. Takže lidé nebo program mohou být kandidáti na případovou studii. Události a procesy naši definici vyhovují méně.“ (Stake 1995, s. 2)

Případová studie vypráví historii tohoto systému. Stake uvazuje určitý případ Θ a příslušné problémové okruhy, otázky nebo aspekty E , které chce u něho zkoumat.

„V kvalitativním výzkumu chceme porozumět Θ . Chceme vyhodnotit jeho jedinečnost, jeho usazení v okolí a interakce s kontextem. Hypotézy a cíle příliš zaostrují naše zaměření, minimalizují zájem o situaci a okolnosti. Proto pro určení konceptuální struktury výzkumu volím spíše stránky nebo vlastnosti případu, abych se mohl zaměřit na komplexitu a kontextualitu.“ (s. 16)

Stake upřesňuje představu případu a problémových otázek. „Případ Θ je něco speciálního, žák, třída, výbor, program, ale asi ne problém nebo téma. Případ může mít problém a zpráva o případu má nějaké téma, ale případ má svoji identitu. Případ má v jistém smyslu jedinečný život. Je to něco, čemu zcela nerozumíme, a proto to zkoumáme.“

Abychom studii provedli, potřebujeme organizovat sběr dat a celou zprávu o případu. Je často užitečné to provést vymezením otázek a zkoumaných aspektů Ξ . Jedná se o problémový uvnitř určitých situací a kontextu, o kterých lidé diskutují a přou se.“ (s. 133)

PŘÍKLAD 4.2

Standardy matematiky podle NCTM v případě studie

Stake (1995) uvádí problémové aspekty Ξ , které zkoumal výzkumník pomocí případových studií v rámci hodnocení pokusu o reformu výuky matematiky v USA. Jednalo se o to, jaký měly standardy dopad poté, co byly v roce 1989 zveřejněny Radou učitelů pro výuku matematiky (NCTM 1989, Hendi 2001). Množina otázek Ξ měla tuto podobu:

Ξ_1 Jedná se v případě standardů o pokus uvědomit si to, co se je započítá pro soudanou společnost, nebo se jednalo o opakování ideologických představ, které nešly dříve uplatnit?

Ξ_2 Požadují standardy kurikulární a pedagogickou reformu? Mají autoři standardů na mysli změny toho, co se má z matematiky učit i jak se to má učit?

Ξ_3 Považovalo se za možné spojit cíle reformy popsané standardy s všeobecným i politickým požadavkem po lepší možnosti ověření výsledků práce školy?

Ξ_4 Byli matematictí specialisté z vládního úřadu pro výuku hnači silou reformy? Jestliže se v případě standardů jednalo o pokus převést k matematickým profesionálním kontrolu nad kurikulem, kterou dříve ztratili, jakou pozici tito úředníci zaslávali?

Pro každý problémový okruh byly navrženy anticipované podotázky a zdroje dat pro jejich zodpovězení. Tím bylo zajištěno řešení celé úlohy spočívající v osvětlení množiny otázek Ξ .

Stake je považován za konstruktivistický a interpretativně orientovaného výzkumníka. Za cíl výzkumu nepovažuje Stake popis či dobývání světa, ale spíše jeho osvojení. Od kvalitativního výzkumu podle něho očekáváme „huslý popis“ všímající si pohledů účastníků, zdůrazňující mnohonásobnou realitu a holistické pojetí.

„Fenomény jsou vzájemně složitě propojené časově souslednými akcemi a jejich pochopení vyžaduje uvážovat jejich kontext: časový, prostorový, ekonomický, kulturní, sociální a osobní. Případ, aktivita, událost považujeme za cosi jedinečného i obecného. Porozumění případu vyžaduje porozumění jiným případům, aktivítám a událostem a jejich jedinečnosti. Uznání jedinečnosti nespočívá v porovnávání případů s normou pomocí hodnot vybraných proměnných, ale v přístupu.

jinž ho přibližíme členění a který vyžaduje význam případu, jeho neopakovatelnost, kritickou jedinečnost. Čtenáři na to upozorníme vyprávěním, realistickým i analytickými obrázky a informacemi o zkušenských výzkumníka. Množina vlastností a postlopnost událostí v případě se považují za jedinečnost. Uznání této jedinečnosti je předpokladem pro pochopení daného případu.“ (s. 43)

Stake rozlišuje tři typy případových studií: intrinsimní, instrumentální a kolektivní. **Intrinsimní případová studie** se věnuje případu jenom kvůli němu samotnému. Výzkumník chce poznat právě tento případ, vztah k obecnější problematice nehraje roli. Nejde přitom o testování hypotéz nebo návrh teorie, ale o poznání vnitřních aspektů určitého případu dítěte, pacienta nebo organizace. Výzkumník popisuje do hloubky vybrané stránky případu. Například chce porozumět případu žáka, který má potíže ve třídě, nebo chce porozumět fungování určité části zvolené instituce. Člen je holistické porozumění případu i pochopení propojení jeho jednotlivých částí. Tato studie se používá také při studiu málo známých fenoménů. Výhodou studie je také okolnost, že výzkumník se může věnovat pouze jedinému případu a poznat ho do velké hloubky.

Instrumentální případy jsou považovány za příklady obecnějšího jevu. Výzkumník volí jev (např. stres), pak vyhledá případ nebo několik případů, které tento jev reprezentují, a podrobně je zkoumá. Případem může být jedinec, ale také skupina. Například případová studie spočívá ve zkoumání úspěšně malé počítačové firmy a jejího systému řízení. Získané informace se porovnávají s fungováním větší obchodní společnosti. Člen instrumentální případové studie je porozumět externím teoretickým otázkám. Případ se považuje za důležitý pouze jako prostředek pro určitý cíl. Výzkumník se v tomto případě nezajímá tolik o specifické závěry o případu, ale chce udělat závěry, které jsou za daný případ. V tomto typu studie se výzkumník obvykle zajímá, jak a proč fenomén funguje v jeho současné podobě.

Kolektivní případová studie znamená hloubkové zkoumání více instrumentálních případů. Přitom jde o teoretizování v širším kontextu. Výzkumník věří, že sledováním více případů získá větší vzhled do dané problematiky. Takové studie se používají v komparativních výzkumech, při testování nějaké teorie nebo při její modifikaci, rozvoji nebo původním navrhování. Například výzkumník zkoumá několik případů zářazení mentálně retardovaných dětí do tříd s běžnou dětskou populací.

Stake požaduje, aby se v dané případové studii:

1. určil případ, objekt výzkumu a vyjasnila jeho konceptualizace;
2. zvolily studované jevy, témata nebo problémy (tedy výzkumné otázky);
3. hledaly pravdivosti v datech, jež by měly vztah k položeným otázkám;
4. vzájemně doplňovala klíčová pozorování a datový základ interpretace;

5. vybraly alternativní interpretace, které se budou zkoumat a porovnávat;
 6. navrhla základní tvrzení a zobrazení pláná pro daný případ.
- Stake upozorňuje, že tyto kroky musíme provést prakticky v každé kvalitativně zaměřené studii. Základní rysy výzkumného procesu popisuje Stake takto:

„Provádíme případovou studii jako neinterventní a empatickou činnost. Jinými slovy nemůžeme normální aktivity v případě ani netestujeme, nebo dokonce ani neprovádíme rozhovory. Jestliže chceme získat informace, diskrétně pozorujeme a zkoumáme příslušnou dokumentaci. Pokud si máme se usilovně zjistit, jak lidé posuzují věci. Dáváme nakonec větší váhu interpretacím výzkumníka než interpretacím sledovaných lidí, ale výzkumník se snaží nejdříve zachytit vícenásobnost reálií, různé pohledy, časito rozdílné až kontradikční pohledy na to, co se děje.“ (s. 12)

Yin (1994), jenž svými metodologickými úvahami podstatně přispěl k rehabilitaci tohoto metodologického konceptu, definoval případovou studii jako strategii pro zkoumání předem určeného jevu v přítomnosti v rámci jeho reálného kontextu, a to zvláště když hranice mezi jevem a kontextem nejsou zcela jasné. Přístup terpretativnímu. Pracuje jak s kvantitativními, tak s kvalitativními daty. Validitu studie hodnotí pomocí kritérií, která vycházejí z kritérií kvality známých z kvantitativního výzkumu (Kap. 12.3). V tom se velmi odlišuje od filozofie, kterou volí Stake. Případovou studii definuje Yin však zcela obecně. Podle něho má mít tyto charakteristiky:

- využívá více zdrojů dat kvantitativního i kvalitativního charakteru;
- musí se vypořádat se situací, že je obvykle více proměných než naměřených datových bodů, tedy realizací uvažovaných proměných;
- snaží se využít předchozí teoretická tvrzení, která usměrní sběr dat a jejich analýzu.

Důležité jsou přitom tyto aspekty:

- strategie zde znamená určitý postoj, ne určitou metodu jako třeba pozorování nebo interview;
- výzkum se chápe v širším smyslu a zahrnuje např. evaluaci nebo komparativní studie;
- empirickým zkoumáním se myslí zaměření na shromažďování empirických dat o tom, co se děje;
- studie se týká jednoho případu nebo několika málo případů (ale uvažuje se také možnost zobecnění);
- studie se soustřeďuje na jev v rámci kontextu, zvláště v situacích, kdy hranice mezi jevem a kontextem jsou zastřené.

Podle Yina obecně platí, že v mnoha případech lze v dané výzkumné situaci aplikovat všechny výzkumné strategie (např. v exploratorním výzkumu). Mezi výzkumnými strategiemi neexistuje nějaká jasná hierarchie. Každá ze strategií má však své přednosti a nedostatky, které jsou určeny třemi dimenzemi:

1. typ výzkumné otázky;
2. kontrola probíhajících událostí;
3. zaměření na současné nebo minulé události.

Všimněme si podrobněji první dimenze. Základní kategorizační schéma typů je dáno otázkami: „kdo“, „co“, „kde“, „jak“ a „proč“. Například statistické šetření se hodí spíše pro otázky „kdo“, „co“, „kde“, „jak často“ nebo „kolik“ (což jsou otázky podobné otázkám „kdo“ a „co“), kdy nemáme kontrolu nad průběhem události a sledujeme současné události. Experimentem zodpovídáme otázky typu „proč“ a „jak“ o současných událostech, přičemž máme pod kontrolou ovlivňující faktory. Do úvah však nezahrnujeme dostatečně kontext jevu v reálné situaci. Případové studie jsou nejvýhodnější strategii, když nás zajímají otázky „proč“ a „jak“, přičemž nemáme vliv na průběh události a zaměřujeme se na přítomný jev v rámci jeho reálných kontextů.

Rozsah kontroly parametrů výzkumu (prostředí, složení skupiny, provedení intervence) je největší u experimentálních studií. Nejmenší je v historickém výzkumu – na události, které proběhly, nemáme již žádný vliv a také přístup k datům může být velmi omezen.

Tabulka 4.1 uvádí přehledně jednotlivé typy výzkumných a relevantní situace (Yin 1994, s. 17). V závislosti na požadovaném typu výsledků Yin rozlišuje případové studie na exploratorní, explanační, deskriptivní a evaluační.

Tab. 4.1 Problémové situace pro různé výzkumné strategie

Strategie	Forma výzkumné otázky	Vyzádá kontrolu faktorů?	Zaměření na současné události?
experiment	jak, proč?	ano	ano
statistické šetření	kdo, co, kde, jak mnoho?	ne	ano
analýza dokumentů (kvant.)	kdo, co, kde, jak mnoho?	ne	ano/ne
historické zkoumání	jak, proč?	ne	ne
případová studie	jak, proč?	ne	ano

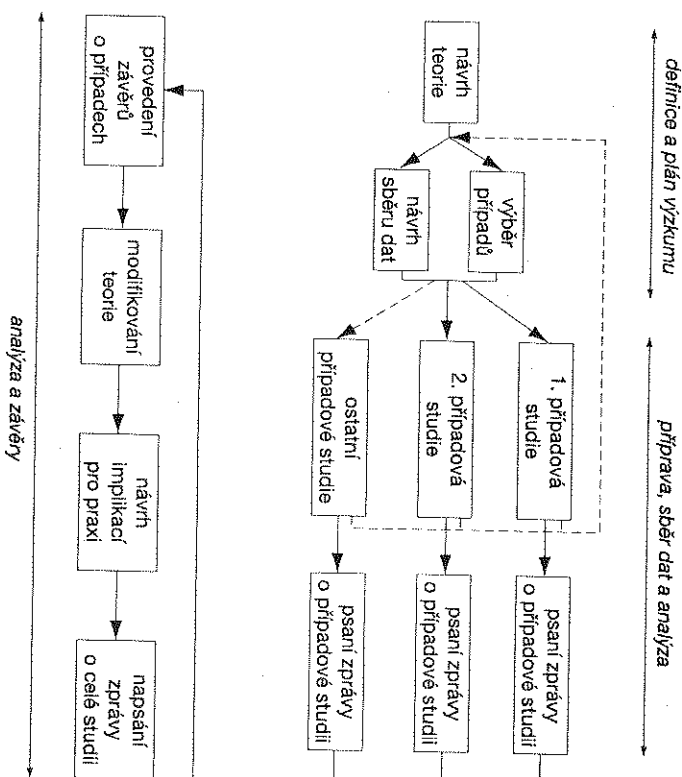
Exploratorní studie mají za cíl prozkoumat neznámou strukturu případu a působící vztahy, definovat hypotézy, otázky, nebo dokonce navrhnout teorii a připravit tak půdu pro další výzkum (v těchto situacích mluvíme o zobecnění případu k teorii nebo o analytickém zobecnění). **Explanatorní studie** podává vysvětlení případu tím, že rozvádí jednotlivé příčinné řetězce, které lze u případu identifikovat. Přitom obvykle využívá nějakou teorii. **Deskriptivní případová studie** má dodat kompletní popis jevu. **Evaluační studie** provádí rovněž popis, explorační nebo explanační, ale jde v ní především o hodnocení nějakého programu nebo intervence na základě určitých hodnotových kritérií.

Ve všech těchto případech hrají významnou roli dosavadní teorie, jež je možné ve studii aplikovat. Například v deskriptivní studii teorie určuje, která data budou pro nás mít největší význam. Heslo „sbíráme data o všem“ vede podle Yina k tomu, že výzkumník má problémy při určování rozsahu studie. Relevantní teorie omezuje rozsah zkoumaných dat. Teorie v podobě *senzibilizujících konceptů* je důležitá i pro exploratorní studie, protože usměrňuje počáteční fáze výzkumu. Senzibilizující koncept znamená koncept převzatý z abstraktní teorie, který slouží pro zaměření výzkumu a nemá obvykle jednoduše operační nalozovatelný tvar. V explanačních studiích využíváme několik konkurujících teorií a hledáme tu, která nejlépe vysvětluje případ.

Předěžná teorie nám v deskriptivní a exploratorní studii pomáhá upřesnit některé základní aspekty. U deskriptivní studie musíme totiž minimálně stanovit: a) účel popisu; b) úplný, ale realistický seznam témat, jejichž deskriptivní zpracování bude znamenat přijatelný popis toho, co se zkoumá; c) témata, která budou považována za základní. U explorační studie pak musíme určit: a) co se explorační; b) účel explorační; c) kritéria, pomocí nichž je možné posoudit, zda je explorační úspěšná.

Při plánování případové studie je důležitá okolnost, zda budeme pracovat s jedním, nebo více případy. Mluvíme pak o mnohonásobných případových studiích nebo mnohopřípadových studiích. Výběr případů nesmíme zotožňovat se statistickým šetřením, protože případy se v tomto typu studie nevybírají náhodně, ale cíleně. Mnohonásobné případové studie používáme v komparativním výzkumu nebo při pokusu navrhnout novou teorii. Yin navrhl vlastní teoretické schéma mnohopřípadové studie. Postup definoval jako výzkumný plán s replikační „logikou“, která směřuje k návrhu teorie. Replikační přístup k mnohonásobným studiím ukazuje obr. 4.1. V jeho schématu znamená případová studie samostatnou studii, která se dobírá určitých závěrů majících vztah k teorii, resp. k samému případu. Tyto informace se stávají podkladem pro jeho replikační ostatními případy. Logika replikace může být buď „literární“, kdy se pracuje s velmi podobnými případy, v nichž je možné předvídat stejné výsledky, anebo se pracuje s případy, které lze kontrastovat, protože z určitých důvodů

Obr. 4.1 Schéma návrhu teorie pomocí mnohopřípadové studie (Yin 1994, s. 51)

vedou k rozdílným výsledkům (teoretická replikace). Souhrnná zpráva obsahuje zprávy o jednotlivých případech a celkové zhodnocení včetně komparace nebo návrhu teorie. Podle Yina znamená provedení šesti případových studií v mnohopřípadové studii tolik, co provedení šesti experimentů. Případy se mají vybrat tak, aby daly různé výsledky v rámci předpověditelných důvodů (teoretická replikace) nebo stejné výsledky (literární replikace). Jestliže všechny výsledky nové možnosti jsou předpověditelné pomocí teorie vzniklé analýzou prvních případů, pak nové případy slouží jako verifikační množství nové teorie. Pokud došlo ke kontrastům s teorií, musí se teorie opravit a být retestována novými případy.

PŘÍKLAD 4.3

Neporadití dobře – replikacím mnohopřípadová studie

P. Szanton (1981) v knize *Neporadití dobře* shrnuje zkušenosti z mnoha pokusů univerzit a výzkumných institutů spolupracovat s městskými zastupiteli. Problém spočíval v tom, že dosavadní pokusy o spolupráci nedopadly dobře. Kniha je příkladem mnohopřípadové replikační studie. Szanton začíná osmi studii a ukazuje, jak se různé univerzity marně pokoušely pomocí svého města. Těchto osm případů přesvědčuje čtenáře o existenci určitého jevu. Szanton pak popisuje dalších pět případů, v nichž neuspěly ani neuniverzitní výzkumné skupiny. Szanton také uvádí třetí skupinu případů, které ukazují, jak univerzitní skupiny uspěly při spolupráci s firmami v komerční sféře. Poslední skupina tří případů ukázala úspěšné týmy při spolupráci s městskými orgány. Tyto týmy se zabývaly nejenom návrhem řešení, ale i jeho implementací. Uvnitř každé skupiny případů Szanton využil techniku „literární“ replikace. Mezi čtyřmi skupinami uplatnil teoretickou replikaci. Závěry knihy vyzněly v tom smyslu, že spolupráce s univerzitami může přinést správním orgánům mnoho výhod. Je možné využít poznatky od skupin, kde se spolupráce zdařila. Zdá se, že je nutné rozšířit formu spolupráce i na implementaci a monitorování navrženého řešení. (podle Yin 1994)

Uvažujeme také podpřípady případové studie. Ty zkoumáme zvlášť, avšak jejich výsledky přispívají k řešení primární úlohy celé studie. Další variantu představuje mnohopřípadová studie s vloženými podpřípady v každém případě.

Tabulka 4.2 shrnuje rozdílné přístupy Yina a Stakea k případové studii pomocí vybraných charakteristik.

Uznávají se tři důvody, proč provádět případové studie. a) Případovou studii se můžeme hodně naučit o dosud neznámé speciální situaci. b) Pouze případová studie nám pomůže porozumět důležitým aspektům problematické oblasti výzkumu; tato přednost se zvláště projevuje v komplexních situacích sociálního života. c) Případová studie může být vhodným doplňkem k jiným způsobům výzkumu; provede se např. před statistickým šetřením za účelem lepšího zaměření kvantitativního výzkumu (více kap. 9).

Shaughnessy a kol. (1990) vyjmenovávají přednosti a problémy případových studií v psychologickém výzkumu. Mezi výhody počítají: a) studie slouží jako zdroj hypotéz; b) na případ lze aplikovat inovativní metodu; c) zkoumá se jedinečný jev; d) zpochybňuje se konkrétní teorie; e) jiná teorie se případem naopak dokumentuje. Za problémy případové studie považují potřebu se prokazovaným příčinných souvislostí a potřebu se zobecnitelností na populaci. S těmito problémy se však v různé míře setkáváme i u výzkumných akcí založených na experimentech a statistických šetřeních s velkými rozsahy výběrů.

Výzkum pomocí případové studie se skládá z následujících kroků, které jsou ve vzájemné interakci:

Tab. 4.2 Přehled rozdílů v pojetí případové studie podle Yina (1994) a Stake (1995)

	Yin (1994)	Stake (1995)
Definice případu	přítomný objekt nebo jevomeřen bez určení jasných hranic, s kontextem	objekt studie, „komplexní fungující věc“, „integrovaný systém“
Typ plánu studie	jeden nebo několik případů, holistický plán nebo plán s vloženými podpřípady, popisný, exploratorní, explanační	plán studie; intrinsiní, instrumentální, kolektivní
Zdůvodnění metody – pro co je vhodná	otázky typu „jak“ a „proč“, současný jevomeřen nebo objekt, bez ovlivňování jednotky výzkumníkem, více zdrojů dat, kvalitativní a kvantitativní přístupy	objekt v přítomnosti, bez vlivu výzkumníka, bez ovlivňování jednotky výzkumníkem, více zdrojů dat, pouze kvalitativní metody, návrh hloubkového porozumění
Orientace	realismus, postpositivismus	interpretativní paradigma, konstruktivismus
Využití teorie	studie řízená pomocí teorie; ustiluje také o tvorbu teorie	teorie se někdy navrhuje během studie, ale není to nutné
Kritéria kvality	spíše kvantitativní kritéria	kvalitativní kritéria

- Určení výzkumné otázky.** Volí se nějaký jev, k němuž se bude výzkumník vztahovat v průběhu výzkumu. Zaměření výzkumník specifikuje určením účelu studie a pomocí výzkumných otázek.
- Výběr případu, určení metod sběru a analýzy dat.** Během fáze plánování výzkumník určí, jak vybere případ, jaké použije techniky sběru a analýzy dat. Jestliže bude pracovat s více případy, každým případem se zabývá samostatně. Musí určit, zda určité případy budou mít zvláštní vlastnosti (extrémní případ). Plánuje, jaká data potřebuje, aby zodpověděl výzkumné otázky. Většinou využije kvalitativní metody sběru dat (viz kap. 6), ale výjimkou není ani použití metod kvantitativních. Zajišťuje, aby sběrem získal kvalitní nezkrslující data. Rozvažuje také základní postup analýzy dat.
- Příprava sběru dat.** Protože se v případové studii generuje mnoho dat, je zapotřebí připravit jejich organizaci v nějaké databázi. K tomu se využívá vhodný počítačový program. Zajišťuje se procvičení a vyzkoušení jednotlivých technik. Plán výzkumu by měl obsahovat protokol postupu sběru dat, termíny a místa. Je nutné předjímat problémy při sběru dat a připravit opatření pro jejich řešení.
- Sběr dat.** Sběr dat provádí výzkumník systematicky a pomocí mnoha zdrojů. Stále udržuje vztah mezi daty a případem. Zaznamenává a dokumentuje

jednotlivé fáze sběru dat. Provádí přepis dat do počítače, označuje a indexuje data tak, aby je mohl vyhledávat.

- Analýza a interpretace dat.** Výzkumník zkoumá data a hledá propojení mezi nimi a výzkumnými otázkami. Zůstává otevřený nečekaným aspektům dat. Používá grafy a tabulace (viz kap. 7). Hledá v datech konfigurace. Provádí analýzu uvnitř jednotlivých případů a porovnává data mezi případy (viz kap. 8.1.4). Tato fáze se prolíná se sběrem dat.
- Příprava zprávy.** Cílem je vykreslit a přiblížit případ v jeho komplexnosti a umožnit čtenáři kriticky posoudit průběh studie. Složitost případu výzkumník zobrazuje tak, aby jí bylo možné lépe porozumět.

Případová studie má být pružná, co se týká množství a typu dat. Data pro přípravu studií mohou poskytovat rozhovory, záznamy pozorování nebo dokumenty. Nemí neobvyklé, že se použijí všechny tři typy. Případová studie dítěte může zahrnout rozhovory s dítětem, s rodiči a s učiteli. Výzkumník také může dítěti učitele pozorovat. Jako dokumenty mohou sloužit lékařské zprávy, deník, zápisky učitele apod. Lze si představit případovou studii organizace s podpřípadem, kde se provede statistické šetření, které zachytí postoje všech členů organizace. Analýza dat z případové studie je náročná činnost vzhledem ke komplexnímu charakteru dat a jejich množství; stává se intenzivnější s tím, jak jejich množství narůstá. Data se kategorizují, třídí a interpretují. Jako v každém výzkumu závisí na dovednostech a snaze výzkumníka, jak bude interpretace případná a přínosná.

PŘÍKLAD 4.4

Hodnocení programu na různých úrovních

Kvalitativní studii přípravy a realizace školního vzdělávacího programu na vybrané škole koncipujeme jako případovou studii. Uvnitř této studie lze provést několik případových studií doma, učitelů nebo tříd. Jestliže uvažujeme národní reformní program jako celek, provedeme případové studie také na několika úrovních. Například na úrovni vlády nebo ministerstvem bezprostředně řízených organizací (realizace záměru ve výzkumných ústavech); dále na úrovni kraji nebo školy. Všechny případové studie vytvoří plastický obraz celé reformy. Jednotlivé případy jsou vybrány na principu vhodnosti. Každá případová studie může obsahovat i shromažďování výsledků kvantitativními metodami. Kromě toho se mohou provádět na různých úrovních standardní statistická šetření náhodně vybraných jednotek. Celá akce představuje případovou studii fungování reformního programu v jednom státním celku. Výsledky lze využít pro optimalizaci reformních kroků.

Yin popisuje, které charakteristiky odlišují vynikající případovou studii od jejího rutinního provedení. Mnohé z nich jsme již zmínili. Zpráva o případové studii, aby vyhovovala těm nejvyšším požadavkům, musí být pro čtenáře významným

Tab. 4.5 Charakteristiky výsorné případové studie

Název	Projevy
významnosti	objevnost nebo neobvyklost pro běžného čtenáře; význam pro teorii (tazifikace nebo dokumentace teorie)
úplnosti	explicitní vyznačení hranic případu a jejich empirické potvrzení, získání dostatečné bonafitních dat, dovedení výzkumu do jeho přirozeného závěru, vyčerpání problematiky
alternativní pohledy	poukázání na různá řešení, perspektivy, diskuse jejich oprávněnosti; poukázání na omezení studie; anticipace různých pohledů čtenáře na problém
dostatek dat	dostatečné přiblížení případu čtenáři, dostatek relevantních a kritických dat, prokázání validity dat a hodnověrnosti zdrojů, vynechání nedůležitých údajů
čitost zprávy	přehlednost, nápadité a přiléhavé vyjadřování; zajímavá struktura

obohacením a do jisté míry překvapením. Studie musí být úplná, musí vyhledávat a navrhovat alternativní vysvětlení fenoménu a dívat se na něj z různých perspektiv, má obsahovat dostatek popisu získaných dat. V neposlední řadě má čtenáře zaujmout stylem svého zpracování, tedy čitostí. Tabulka 4.3 obsahuje přehledně uspořádané charakteristiky výjimečné případové studie.

PŘÍKLAD 4.5

Případová studie učitele tělesné výchovy

Výzkum, který provedl Schemp (1993), představuje případovou studii středoškolského učitele (pseudonym Steve Sommers), který učil 16 let na stejné škole. Schemp se zajímal, jakým způsobem si tento učitel organizoval a vytvářel znalosti, které potřeboval k tomu, aby se vyrovnal s požadavky, jež na něho kladla středoškolská výuka. Jeho výzkum se řídí metodologickými principy, které navrhl Stake (1995). Schemp koncipuje svoji zprávu jako příběh o učiteli, jeho třídě, škole a komunitě, přičemž se snaží porozumět práci sledovaného učitele. Studie obsahuje biografické a etnografické prvky a dokumentuje jistou marginalitu jedince, který je zaměstnán jako učitel tělocviku. Uvádíme počáteční sekvenci celé studie:

"To odpovídne bylo více připomínkou právě uplynulého léta než předzvěstí toho, že co nevidět přijde zima. Steve a já jsme stáli na kraji fotbalového hřiště a pozorovali chlapce z prvního ročníku, kteří klusali po hřišti, aby se zahřáli před tréninkem, jenž měl za chvíli začít. Jednalo se o rutinu a Steve podobně chvíle během posledních 16 let se svými třídami tělesné výchovy zažil mnohokrát. Já jsem zde však byl novou tvář: výzkumník z univerzity. Se Steve jsem se v tento teplý zářijový den teprve vzájemně seznámoval. Z našeho stanoviště jsme mohli vidět krásně upravené hřiště, které čekalo na hráče softbalu, kopané a dalších sportovních her. Uedle pokrývající nedáleké pahorky se ostře rýsovaly proti bezoblačné bílým obloze. Mohli jsme slyšet dunění a rachot nákladních aut, jež přivážela svůj náklad do továrny v údolí pod námi."

Svíjí výklad Schempp prokládá teoreticky osvětujícími pasážemi. V první části studie uvádí teoretická východiska a popisuje metody zkoumání, které použil. Zajímali se především o znalosti sledovaného učitele z perspektivy, kterou formuloval Shulman (1987). Ten upozornil na to, že reforma práce učitelů musí vycházet z poznání zdrojů znalostí učitelů a jejich pedagogického uvažování a jednání. Schempp vychází z teorie sociální konstrukce znalosti (Berger, Luckman 1999). Učitelé konstruují své profesionální znalosti ve světě a ze světa, v němž žijí. Konstrukce učitelových znalostí se děje v dialektickém napětí mezi učitelem a světem kolem něho. Učitelé jako individuality přicházejí do svého místa působení s určitou množinou idejí, tvzení a s určitým způsobem jednání. Kultura pracoviště má své vlastní požadavky a od učitele se očekává, že se jim přizpůsobí. Porozumět učitelovu jednání vyžaduje porozumět působení a dynamice sociálního světa, uvnitř něhož učitel žije. Schempp nepokládá učitelovu znalost za určitou masu faktů a teorií, ale za „prožívání, zkušenostní, procesuální, pružnou a kreativní kompliaci vlnění, vzpomínek, informací, asociací a arikulací, která je podkladem pro aktuální pedagogické rozhodování“.

Bohatost učitelových znalostí a jejich zdrojů lze zachytit pouze dlouhodobě koncipovaným výzkumem. Schempp se tímto případem zabýval celkem jeden rok. Prvních šest měsíců učitele intenzivně sledoval při práci, v druhé polovině roku s ním vedl dodatečná interview, věnoval se validizaci svých poznatků, selektivně prováděnému pozorování určitých aktivit, komunikativní validizaci dat a přípravě zprávy.

Výzkumník také použil biografický přístup (viz s. 130). S učitelem vedl několik reformátních interview, v nichž ho povzbuzoval, aby mluvil o svém životě a práci. Sommers v nich popsal své dosavadní zkušenosti, aktuální stav i plány do budoucna. Výzkumník se zajímal i o jeho rodiny život, politické a životní názory. Použil rovněž stimulované vzpomínání (viz s. 188). Na video zaznamenával náhodně vybrané hodiny Sommersovy výuky. Společně pak probírali videonahrávky. Věřovali se způsobu výuky (výběr obsahu výuky, interakce s žáky, používané rituály atd.).

Aby lépe zachytili učitelovy představy o světě, použil etnografické techniky, jejichž profesionálním shromažďoval data o tom, jak posuzují ostatní učitelé jeho osobnost a profesionální znalosti. Nejednalo se přitom o zkoumání sociálního chování určité skupiny lidí (podstata etnografie), ale o to, jak si ostatní cenili znalosti učitele a jak k nim přispívali. Výzkumník použil zúčastněné pozorování se stáusem „privilegovaný“ pozorovatel. Doprovázel učitele po škole a do tříd. Soustředil se na to, s kým se Sommers setkal a na způsob jeho interakce. Prvních šest týdnů výzkumu takto postupoval každý den, později docházel na školu třikrát týdně. Prováděl také neformální interview se studenty, učiteli, úředníky a se členy komunity. Seznámil se s kolegy učitelé, která poskytla mnoho důležitých informací; měla roli klíčového informátora (viz s. 194) a přispěla k ověření poznatků získaných jinými cestami.

Výzkumník také analyzoval různé úřední dokumenty, aby měl další podklady pro hodnocení jednání učitele. K tomu sloužily kurrikulum, plány výuky, zápisy do třídní knihy, poznámky od rodičů atd. Analýzu výzkumník prováděl standardní metodou redukce dat do témat a kategorií, které popisovaly zdroje učitelových znalostí i to, jak je učitel využíval ve své práci.

Sommers byl ke konci studie informován o všech jejích aspektech. S ohledem na platnost nálezů studie mu byly předloženy k nahlédnutí dvě verze výzkumné zprávy, aby se k nim vyjádřil. Nikdo neviděl tyto zprávy dříve, než je Sommers okomentoval. Jména města, školy a všech popisovaných osob byla změněna ve snaze zachovat anonymitu. Sommers

byl požádán, aby posoudil přesnost popisovaných událostí a udělal dodatečné návrhy nebo doporučení. Byl upozorněn, že se zpráva někdy může odlišovat od jeho stanoviska.

Na první návrh zprávy Sommers reagoval s určitým hněvem a s pocitem, že byl oklamán. Byl přesvědčen, že ve zprávě nebude adekvátně a přesně reprezentován, že celá zpráva vyznívá negativně a na školu vrhne špatné světlo. Na výzvu, aby Sommers určil oblasti, v nichž si myslí, že je hodnocen neadekvátně, nebo aby do zprávy přidal svou vlastní kapitolu „Sommersova odpověď“, učitel nereagoval a nabídku ignoroval. Zpráva však stejně doznala změn v duchu učitelových komentářů. Skutečnosti, které mohly být interpretovány negativně, byly upraveny směrem k neutrálním hodnotám, aniž by přitom byla ohrožena validita zprávy. Na některých místech byla zpráva doplněna. Také byly opraveny nepřesnosti, na něž Sommers upozornil.

Druhy návrh zprávy byl vypracován spolu s učitelem, opět s požadavkem, aby posoudil přesnost popisovaných událostí. Jeho odpověď na druhy návrh byla okamžitá a vsřícná. Jeho komentáře přispěly k ověření platnosti a přesnosti zprávy.

Výzkumník zjistil, že Sommers se opíral o čtyři hlavní zdroje znalosti: místní společnosti, školu, profesní a životní zkušenosti. Tyto zdroje byly podkladem pro učitelovy vize i míru odpovědnosti, kterou přijímal. Mezi Sommersem a prostředím existovalo dialektické napětí, které utvářelo jeho postavení na škole.

K hlavním poznatkům z této studie patřilo, že Sommers byl na škole považován spíše za trenéra než za učitele. Důležitě především bylo to, že vedl školní sportovní oddíl a organizoval různé soutěže. Zde se projevil nízké hodnocení potřeby pedagogické práce v oblasti tělesné výchovy. V hodinách tělocviku se neposuzovala jejich obsahová náplň, ale spíše kvalita organizace a kázeň. Kdyby se Sommers přizpůsobil těmto očekáváním, přežíval by v marginální roli. Tomu však odporovaly jeho úspěchy při vedení školního sportovního oddílu. Nové informace získával Sommers díky své vlastní aktivitě (nákup časopisů a knih), od školy dostával v tomto směru minimální podporu. Z nových informací přijímal Sommers pouze ty, jež byly připravené tak, že je mohl bezprostředně upotřebit ve své třídě. Informace abstraktní povahy nebo informace, které bylo nutné „přeložit“, aby je mohl použít, Sommers odmítal přijmout.

K možnosti využití výsledky studie Schempp poznamenává, že může být prospěšná pro toho, kdo pracuje v podobných podmínkách a nachází se ve stejné situaci. Popsaná práce představuje dokument o profesionálním růstu a socializaci, přičemž se pátá i po příčinách jednotlivých jevů. Čtenář si tak může lépe uvědomit vlastní situaci a možnosti případných snah o změnu. Srovnání tohoto případu s jinými může vést k odhalení podobností a rozdílu, případně vést k vytvoření nové teorie.

4.2 Etnografický výzkum

Etnografický výzkum se provádí s cílem získat holistický obraz určité skupiny, instituce nebo společnosti. Na rozdíl od tradiční etnografie se přitom kvalitativní výzkumník nezabývá nějakým kmenem na odlehlejších místech, ale skupinami přímo ve vlastní společnosti. Důraz se klade na dokumentování každodennosti jedinců

tím, že je pozorujeme a vedeme s nimi rozhovory. Výzkumník často nezačíná výzkum se zcela jasně definovanými hypotézami. Snaží se porozumět dění ve skupině a sledovat jednotlivé aktivity jejích členů (Goetz, LeCompte 1984).

Etnografické studie odražejí široké spektrum zájmů – zkoumají perspektivy členů skupin, obsahy a formy jejich myšlení, interakce a sociální praktiky. V předí obvykle stojí otázka, jak jedinci společně vytvářejí sociální skutečnost. Pohled etnografa není totožný s každodenním posuzováním skutečnosti členy skupiny. Etnograf musí zcizit důvěrně známé, považovat to za neznámé a snažit se porozumět procesu, který vedl k dané formě života. Odhaluje mechanismy tohoto procesu.

Vymezíme základní pojmy, které etnografie používá: **Kultura** je systém sdílených názorů, hodnot, praktik, jazyka, norem, rituálů a materiálních věcí, jež jsou vyjádřením toho, jak určité skupina pojímá svět a život (srov. Rataj 2005). **Subkultura** je kultura určité podskupiny většího společenství. Například na vysoké škole lze studovat odděleně subkultury studentů, asistentů, profesorů nebo administrativního personálu. **Etnocentrismus** je hodnocení jedinců z jiné skupiny na základě kulturních standardů vlastní skupiny. **Emic perspektiva** je perspektiva jedince ze skupiny. **Etic perspektiva** je perspektiva na skupinu z pohledu člena jiné skupiny. Ve vědě jde o pohled výzkumníka. **Holismus** vychází z představy, že celek je více než součet jeho částí. Jde o popis skupiny jako celku, včetně jejích částí a vztahů mezi nimi.

Výzkumník si v terénu klade neustále tyto otázky:

1. Co se děje v dané terénní situaci?
2. Co znamená události pro účastníky situace?
3. Co lidé musí vědět, aby byli schopni udělat to, co dělají v dané situaci?
4. Jak lze vztáhnout to, co se děje v dané situaci, k dění v širším sociálním kontextu?
5. Jak se liší organizace dění v této situaci od dění na jiných místech a v jiných časových okamžicích?

PŘÍKLAD 4.6

Práce na rohu ulice

Tato proslulá práce etnografického zaměření, jejímž autorem byl W. F. Whyte (1914–2000), se doporučuje ke čtení v základních kurzech kvalitativního výzkumu. Yin (1994) ji považuje za popisnou případovou studii. Kniha předkládá studii skupiny mladých lidí. Zachycuje vývoj vztahů ve skupině a popisuje subkulturu, která do té doby nebyla zkoumána. Whyte (1955) pomocí vhodné volby klíčového informátora získal přístup do skupiny mladých lidí pocházejících z druhé generace italských imigrantů v Americe. Na základě dvouročního pozorování popsal motivy, hodnoty, životní styl a sociální organizaci, vztahy přátelství v této lokální

kultuře. Ačkoli popisuje jedno místo, hodnota práce paradoxně spočívá v zobecnitelnosti výsledků o schopnostech jedince, skupinové struktury a sociálních strukturách podobných komunit. Další výzkumníci opakovaně pozorovali na jiných místech a v jiném čase podobné mechanismy jako Whyte. Studie přinesla poznatky o neformálních sociálních procesech ve skupině a zpočtybrnila tehdejší představy o sociálně deorganizovaném sílumu. Ve skupině působil řád a má hierarchickou strukturu, která vychází z osobních vztahů a systému vzájemných vazeb a povinností. Etnografie upozornila, že většina každodenních interakcí v sobě obsahuje bohaté sociální významy. Každá mikrointerakce reprodukuje a transformuje makrosociální strukturu – jenom to nepozorujeme.

Whyte pocházel z dobře situované rodiny. Měl literární ambice a pro tento výzkum se rozhodl proto, aby „poznal život chudých lidí“. Místem výzkumu byla italská čtvrť v severní části Bostonu, která odpovídala nejlépe jeho představám o sílumu. Whyte žil více než rok v jedné italsko-americké rodině, slyšel se s členy skupiny, pozoroval je, jak flirtují, soupeří spolu a hraji hazardní hry. Zorganizoval později také kampaň zaměřenou na získání finanční podpory od městské správy. Celá práce má dvě části – jde vlastně o dvě oddělené případové studie, v nichž jde o prozkoumání logiky neformálních skupinových procesů. V první části Whyte líčí život a zkoumá kulturu dvou skupin – skupiny nezaměstnaných mladých mužů a skupiny, jejíž členové chtějí dosáhnout lepší životní úrovně. Ve druhé části se Whyte zabývá formami organizované drobné kriminality a s tím spojenými vazbami na politické kruhy. Jde o popis prostředí ilegálních hazardních her, korupce a volebních podvodů ve stylu investigativní novinářky.

Svoji proslulost získala studie teprve doplněním o osmdesátitřánkovou přílohu, v níž Whyte popisuje svůj postup v terénu. Tím proráží zeď mýtů, která tuto studii nejdříve obklopovala. V této části nejde o abstraktní návody, jak postupovat, ale o líčení omylů, nejistoty a osobní angažovanosti výzkumníka. Whyte upozorňuje na nesmírnou důležitost klíčových informátorů jako zdroje informací umožňujících interpretovat data z terénu. Také naši do metodologie téma autoreflexe výzkumníka během výzkumného procesu. Whyte během své práce také rozpoznal transformující sílu teorie. V důsledku toho obrátili svoji další pozornost k pokusům organizovat intervenční programy a akční výzkum. (Podle Traversa 2001)

Často má etnografická studie velmi podobné provedení jako případová studie. Etnografický výzkum lze charakterizovat třemi znaky: delší setrvání ve skupině, pružný plán výzkumu, etnografické psaní.

1. **Delší pobyt v terénu** je nutný pro odhalení a poznání sociálních praktik, přičemž „etnograf se otevřeně nebo skrytě zúčastní každodenního života lidí po dlouhou dobu, pozoruje, co se děje, naslouchá, co se povídá. Klade otázky a shromažďuje všechna různým způsobem dostupná data“ (Hammersley 1990, s. 40) Výzkumník se v určité fázi identifikuje s životem skupiny natolik, že vzniká nebezpečí ztráty odstupu od dění ve skupině.

2. **Pružná strategie** je zapotřebí, aby se etnograf dokázal přizpůsobit danostem situace a potřebám vznikajícím při navrhování teorie, pomocí níž výzkumník

